કવિ અને પ્લેગનો સંવાદ.

પ્લેગપચ્ચિસી.

લેખક રાજકવિ હર્ષદરાય સુંદરલાલ મુનશી

કવિ પ્રત્યે પ્લેગ કહે છે.

॥ छपय ॥

सुनहु सुघर कविराज, मैहुं बलि प्लेग ग्रंथिगद;
महाकाशके मध्य रहतहुं, लहि स्वतंत्र पद;
पंचतत्व कृत स्थूल, मध्यजब गमन करतहु;
निकस जात तब मान, देह बदरंग ठरतहु;
हर्षद अनेक भीषक निपुन, करत बहुत युक्ति प्रबल;
नहि होत सुफल तस कार्य कहुं, होई रहे सबही निबल ॥ १ ॥

અર્થ:—પ્લેગ કહે છે કે હે સુઘડ અને ચતુર કવિ! જો તમે જાણવા ચ્હાતા હો તો હું ઘણો બળવાન પ્લેગ છું. મને આર્ય લોકો ગ્રંથિગદ અર્થાત જ્વર સાથે ગાંઠ પ્રગટ થનાર વ્યાધી છે. તેઓ ગમે તેમ કહેતા હોય, પણ હું તો માહાકાશમા રહેનારો કેવળ સ્વતંત્ર છુ, પાંચ મહાભૂત એટલે પંચ તત્વથી થએલા શરીરમા જ્યારે હું પ્રવેશ કરૂં છું ત્યારે તે સ્થૂળમાનો પ્રાણ મને જોતાજ ભય પામીને શરીર રૂપી સ્થાનનો ત્યાગ કરે છે, અને તેમ થવાથી શરીરની કાંતિ બદરંગ થઈ જાય છે મોટા મોટા વિદ્વાન તબીબો તથા વૈદ્યો મને હાંકી કાઢવાને માટે ઘણી યુક્તિઓ કરે છે તથાપિ તેઓ કોઇ પણ રીતથી ફાવી શકતા નથી. પણ મને દેખીને કે મારો મુકામ થયો છે એવુ સાંભળીને નબળા થઇ ગયેલા આમ તેમ નાસતા ફરે છે

॥ छपय वृत ॥

कंपत सकल शरीर, सत्य जब नाम सुनत मम;
तजत धीर जन सकल, शिथिल होवत प्रगटत भ्रम;
तजि गुमान परिवार, सहित जंगलमे भागत,
धराधाम धन धैर्य, विकल चित होकर त्यागत;
हर्षद अनेक डोक्टर तबिब, जहंतहं भटकत भय सहित;
मम निकट न आवत सत्य कहुं, सतत रहत धीरज रहित ॥ २ ॥

અર્થ:—વળિ મ્હારો મુકામ અમુક જગોએ થયો છે, એટલુંજ સાંભળતાં કે જાણવામાં આવતાંજ તમામ માણસોનુ શરીર કંપવા લાગે છે, ધીરજ રહેતી નથી અને શરીર કેવળ શિથિલ થઈ જવાની સાથે ભ્રમ પેદા થાય છે. પોતાના શરીરના બચાવને માટે અભિમાનનો ત્યાગ કરીને પોતાનું ઘર તથા તેમાં રાખી મુકેલો ખજાનો તથા અમૂલ્ય વસ્ત્રો તથા ધાન વિગેરેનો ત્યાગ કરીને

પોતાના કુટુંબ કબિલાને લઇને જંગલમા વસે છે. હર્ષદ (આનંદ આપનારા રક્ષણ કરવાવાળા) ડૉક્ટર અને તબિબ લોકો જ્યા ત્યા ભય પામીને ભટકતા ફરે. જેના શરીરમા મે પ્રવેશ કર્યો હોય, તેની પાસે પણ ભયને લીધે તેઓ આવી શકતા.

હે કવિ ! ભય વિના ભાન આવતી નથી તેના માટે કહું છું કે—

॥ છપ્પય ॥

भय बिन कबहुन होय, भान निज पूर्व धर्मको;
भय बिन कबहुन होय, अर्थ प्रद दान कर्मको;
भय अगनित जब होय, तबहि सन्मार्ग दिखावे;
भय अगनित नें श्रेष्ट युक्ति, निज हिय दरसावें;
हर्षद निदान ममभय निरखि, अवर स्थान सेवत विषद;
ज्योंऋषि समस्तकी पर्णकुटि, विपिन मध्य सोहत सुखद ॥ ३ ॥

અર્થ:—હે મિત્ર ! ભય વિના પોતાનો પૂર્વનો ધર્મ શો છે ? તે સમજવાને ભાન આવતી નથી. આ બાબત હું આગળ કહીશ, પણ ભય વિના દાન કર્મ કરવાને પણ ઉમંગ થતો નથી. દાન બહુ પ્રકારના છે વિદ્યાદાન, દ્રવ્યદાન, અન્નદાન, વિજ્ઞાન દાન, તત્વજ્ઞાન દાન, વીગેરે કહેવામા આવે છે. આ જન્મમા સુકૃતરૂપી બીજ વાવવામા આવશે તો, કિવા પરોપકાર કરવામા આવશે તો, પુનર્જન્મમા સારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. એમ સ્પષ્ટ કહેવામા આવે છે જો સુકૃત નહિ કરવામા આવે અને પાપાચરણનો ઢગલો થશે તો તિર્યગ્ યોનીમાં જન્મ પામીને અત્યંત દુઃખ ભોગવવાનો સમય આવશે. આ પ્રમાણે ભય રહેલો છે ત્યારે સમજુ માણસો કેટલાક વિદ્યાદાન, અન્નદાન, અને દ્રવ્ય તથા વસ્ત્રાદિક દાન કરે છે તે મુખ્ય ભયનું કારણ છે અને તે સાથે તેમા સુખ પ્રાપ્ત થવાનો સ્વાર્થ રહેલો છે. હે મિત્ર ! એજ પ્રકારે જ્યારે અત્યંત મુસિબત ભોગવવામા ભય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે વખતે તેમાથી બચાવ થવાની યુક્તિયો શોધી કાઢવાનુ ભાન પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હર્ષદ કવિ કહે છે કે હે મિત્ર ! હું રોગનો દુઃખદાયક ભય લાગવાથી કેટલાક લોકો પોતાના શરીરના બચાવને માટે બીજુ સ્થાન સેવે છે જેથી એવો દેખાવ દેખાય છે કે જાણે સઘળા ઋષિ સમસ્તની નાહાની નાહાની પર્ણકુટિયો જંગલમા હોય નહી ! તેવો રમણિય દેખાવ થઇ રહેલો હોય છે તે પર્ણ રંગનો દેખાવ મારા ભય વડે કરીને થાય છે

પણ અફસોસ કે પૂર્વના ઋષિ સમસ્ત પર્ણકુટિયોમા રહિને ચિત્ત નિરોધ કરતા હતા, તથા સવિકલ્પ તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિમા મસ્ત રહેતા હતા. તે પ્રમાણે લોકો હાલના જમાનામા મારા ભયથી તેમ કરતા નથી પણ પર્ણકુટિયો બાંધીને તેમા તાજી હવા લેવી એટલુજ સમજ્યા છે તેવા કરીને હું ખસતો નથી.

(કવિ ઉવાચ) ॥ છપ્પયવૃત ॥

नहि सुन्यो तव नाम, सत्य, त्रेता, द्वापरमें;
नहि देख्यो तव कार्य, पृथिवि अरु स्वर्ग अमरमें;
मुनि समस्त बिच लहरि, चलत रहि सदानंदकी;
मति स्वतंत्र निश्चिंत, शांत चित पूर्ण चंद्रकी;

हर्षद निदान करि कहतहुं, सुनहु प्लेग तुम सहित मद;
यदि किसकारन कलिकालमें, जन्म भयो तेरो दुःखद ॥ ४ ॥

અર્થ:—કવિ કહે છે કે હે પ્લેગ! સાંભળ! સત્યયુગ, ત્રેતા, અને દ્વાપર યુગમા તાહારૂં સાંભળવામાં પણ આવ્યું નથી, તે વખતે ઉપર કહેલા ત્રણે યુગમાં આ પૃથ્વિ ઉપર તથા સ્થાનમાં જ્યાં અમર દેવોનું સ્થાન છે ત્યાં તથા આ ભૂમિ ઉપર તે કાળમાં ઋષિ મુનિ સમસ્ત મંડળમાં આનંદનીજ લહેર ચાલી રહેતી હતી, વળિ તે કાળમાં તેઓ સ્વતંત્ર પદ ભોગવનાર, ચિંતા રહિત છતાં નિરંતર આનંદમાંજ રહેતા હતા, તેથી તે કાળમાં તો તારૂં સ્વરૂપજ નહોતું; તેમ પુરાણો ઇતિહાસમાં તે કાળ માટે તારી વાત પણ નથી. તેથી એમ જણાય છે કે તું આ કળિયુગના મધ્ય ભાગમા પ્રગટ થએલો જણાય છે. માટે હું તને પુછું છું કે સર્વને દુઃખ આપનારો અને ભય બતાવનારો તું શા માટે ઉત્પન્ન થયો ?

॥ कवित्त ॥

गये द्विजराम गुनग्राम, राजाराम गये;
यदुकुल चंद गये, चितमें लहेगो तुं;
हर्षद वसिष्ट व्यास वाल्मिक मुनिंद्र गये;
कोटिक असंख्य गये, कछुन कहेगो तुं;
सत्य त्रेता आदिक, त्रिकाल तीन युग गये;
मट्टी बिच मिले ऐसी, कथनी ग्रहेगो तुं;
एसे बलवान काल चक्रमें अलोप हुवें;
एरे प्लेग क्रूर होके, कहांलो रहेगो तुं ॥५॥

અર્થ:—પૂર્વે મહાન્ પરાક્રમિ પુરુષો કાળચક્રમાં લોપ થઈને ચાલ્યા ગયા, જેમણે નક્ષત્રી પૃથ્વિ કરી નાંખી એવા ઈશ્વરાવતાર રૂપે શ્રી પરશુરામ હતા, તેમણે બળવાન ક્ષત્રી રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરીને સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હતો. પોતે ચક્રવર્તિ થયા હતા, તે પરશુરામનુ નામ સાંભળીને ક્ષત્રી રાજાઓ ભયથી કાપતા હતા, સમગ્ર રાજ્ય છિનાવી લઇને બ્રાહ્મણોને બક્ષિસમા આપ્યું હતું તેવા સમર્થ પરશુરામ પણ ચાલ્યા ગયા. વળિ કેવળ સત્વગુણ પ્રાધાન્ય ઈશ્વર તુલ્ય કહેવાયલા રઘુકુળને વિષે ઉત્પન્ન થએલા સત્યવક્તા, તથા એક પત્નિવ્રત ધારણ કરવાવાળા સમદર્શિ કહેવાયલા, તથા મરણકાળમાં જેમનું નામ સ્મરણ કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા પવિત્ર કહેવાયલા તથા ઋષિ મુનિ સમસ્તના હૃદયને સંપૂર્ણ આનંદ આપનારા શ્રી રામચંદ્રજી પણ ચાલ્યા ગયા, વળિ તેજ પ્રકારે યદુકુળને વિષે પૂર્ણચંદ્ર સમાન પ્રકાશ પામેલા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કે જેમનું ચરિત્ર શ્રી વ્યાસજી મહર્ષિએ સવિસ્તર વર્ણવ્યુ છે, તેવા તત્વજ્ઞાનને જાણનાર ત્રિકાળદર્શિ મહાસમર્થ પણ કાળચક્રમાં લીન થયા. કવિ હર્ષદ કહે છે કે હે પ્લેગ! બ્રહ્મજ્ઞાનને જાણનારા તત્વવેત્તા જેમણે શ્રી રામચંદ્રજીને રાજયોગ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે તેવા કાળચક્રને પણ નહિ ગાંઠનારા, તથા આ જગતને સ્વપ્નવત માનનારા મહા સમર્થ તેવા વસિષ્ટ ઋષિ પણ ચાલ્યા ગયા. જેમણે અષ્ટાદશ (અઢાર) પુરાણ લખ્યાં છે અને તેમને ઈશ્વરનો ચોવીસમો અવતાર ગણવામાં આવ્યો છે તેવા સમર્થ વ્યાસ ભગવાન પણ જણાતા નથી. વળિ આદિ કવિ વાલ્મિક કે

જેમણે આધ્યાત્મિક રામાયણ તથા યોગવાસિષ્ટ લખ્યો છે તથા રામાયણ લખી છે તેવા સ્ પણ જણાતા નથી. એ તો શું, પણ જ્યારથી આ સૃષ્ટિ છે એમ કહેવાયું, ત્યારથી અત્યાર સુધી તે રંક સુધી તથા યોગમાર્ગમાં કુશળતા મેળવનારા સમાધિમાં લીન રહેનારા અને કા વક સપાટાને દૂર કરવાને સમર્થતા બતાવનારા યોગકુશળ, એવા અસંખ્ય પુરૂષો તથા સ્ત્રિયો સમગ્ર કાળચક્રમાં ખપી ગયાં.-હે પ્લેગ! પૂર્વે સત્યયુગ, તથા તે પછી ત્રેતાયુગ અને ત્યાર દ્વાપરયુગ એમ ત્રણેયુગના ત્રણે કાળ પણ વ્યતિત થઇ ગયા. સઘળા અગ્નિમાં ખાખ થઇ ગયા કેટલાક માટીમાં સમાઇ ગયા, તે સમગ્ર તું જાણતો હઇશ. જ્યારે એવા એવા સમર્થ જનો કાળ-ચક્રમાં ખપી ગયા, ત્યારે તું આ કળિયુગમાં ઉત્પન્ન થએલો હવે ક્યાં સુધી રહેવાનો છુ? તું શા માટે રહ્યો છે! તારો નાશ શા માટે થતો નથી.?

આ પ્રમાણે કવિનું વચન સાંભળીને પ્લેગ ઉત્તર આપે છે કે-હે કવિ! તારો પ્રશ્ન યથા-યોગ્ય છે તથાપિ તેના માટે હું તને કહું છું તે તું સાભળઃ—

પ્લેગ ઉવાચ.

॥ छपय ॥

पंच तत्व मिश्रित प्रयोगमें, सतत फिरतहुं;
अनाचार नदकार स्थानपर, पांउ धरतहुं,
कलह कुसंप अजंप द्वेश, नीति रहित स्थानहें;
भृष्ट कृत्य मति दुष्ट वंदमें, मम मकानहें;
हर्षद निदान ईतनो करहुं, पेखहु अजहु को समय;
कलिकाल नृपतिको मित्रहम, अडग धीर भयमद अभय ॥ ६ ॥

અર્થઃ—હે કવિ! હું પચ તત્વ મિશ્રિત પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થએલો છુ તે પચતત્વના બનેલા પ્રયોગોમાં હું આથડુ છું.

તે પાંચ તત્વનો પ્રયોગ એટલો બધો વિસ્તારવાળો છે કે તેનો અત પણ જણાતો નથી; આ અત્યત વિસ્તારવાળા અનંત માહાકાશ તત્વમાં ઘણા વિસ્તારવાળા અનંત ગ્રહો એક બીજાથી લાખ્ખો માઇલ સુધી દૂર દૂર રહેલા છે. તે સમસ્ત ગ્રહોનો સમાસ અનત મહાકાશમાં છે. અને તે માહાકાશમા ઉત્પન્ન થયેલા બીજા તત્વો જે કે વાયુ, અગ્નિ, જળ, અને પૃથ્વી વીગરે છે તે સમસ્ત સૂક્ષ્મ અણુંઓના મિશ્રણ પ્રયોગથી ન્યારી ન્યારી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને લય પામેછે. પણ પાંચ તત્વના પ્રયોગથી જે અત્યારે અનત ગોળાઓ પ્રકાશ આપનારાઓ રાત્રિએ દેખાય છે તે, અને દિવસે પ્રખર તાપ આપનારો પ્રકાશવાન સૂર્ય દેખાય છે તે સમગ્રનો નિવાસ અનત આકાશમાં રહેલો છે, અને તે સમગ્ર વસ્તુઓ પાંચ તત્વના મિશ્રિત પ્રયોગે કરીને બનેલી છે; તેજ પ્રમાણે હું (પ્લેગ) પણ તેમાંનો બનેલો પ્લેગ છુ.

તે પાંચ તત્વ મિશ્રિત પ્રયોગથી જે જે વસ્તુઓ અસંખ્ય જોવામા આવે છે. તે અનત વસ્તુઓ પૈકી આ એક પૃથ્વિનો ગોળો છે તે ગોળા ઉપર અનેક પ્રાણીની ઉત્પત્તિ છે તેમાં મનુષ્ય જાતીની જે ઉત્પત્તિ છે તે પૈકીનો તું એક કવિ મારી સાથે વાત કરે છે તે તું પણ પાંચ તત્વ મિશ્રણ પ્રયોગથી છે, ત્યારે તે પાંચે તત્વના બનાવટથી અનત બ્રહ્માંડો છે તેમા આ પૃથ્વિ ઉપર અને તે શિવાય જ્યાં યોગ્ય ઘટે ત્યાં હું નિરંતર ફરૂં છું, તથાપિ જ્યા અનાચાર

ટલે ખરાબ રસ્તે ચાલનાર આચાર વિચાર રહિત ભ્રષ્ટ સ્થિતિએ પામેલા તે) હોય છે ત્યાં
જ્યાં બદકાર (ખોટા કૃત્યો કરનારા) હોય ત્યાં, હુ માહારો પગ મુકુ છું તથા મારો વિજય
ટો રોપુ છુ.

વળિ જ્યાં કલહ, કુસંપ, અજંપ, અને દ્વેશ છે એટલે પરસ્પર કલહથી કુસંપ થાય છે અને કુસંપથી હૃદયમાં અજંપનો નિવાસ થાય છે. અજંપમાં ભય અને દ્વેશનો સમાસ રહેલો છે, આને થવાથી હૃદયમાં ખેદ પ્રગટ થાય છે. ખેદ હોવાથી નીરતર મન મલિન રહે છે. તેમાંથી વિવેક અને સદ્બોધનું સ્થાન રહેતુંજ નથી. એમ થવાથી અનીતિનો વધારો થાય છે. પરાયા માણુસનું ભલુ જોઇને જેઓનું હૃદય બળે છે તેને દ્વેશી કહેવામાં આવે છે અને તેવો દ્વેશના આવેશવાળા કાળા મેશ જેવા હૃદય ઉપર કદી પણ સાત્વિક ગુણની છાપ પડતી નથી. પણ ઉલટમાં ચિંતારૂપી અગ્નિ સળગ્યાં કરે છે, તેથી લોહી તપે છે. અને તેમ થવાથી ઘણું શરીર કૃષ થઈ જતાં જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, તેરી દુઃખદાયક ચિંતાએ કરીને જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે. તેમ થાય છે તોપણ અનીતિના માર્ગનો ત્યાગ થતો નથી, જ્યારે આ પ્રકારના હૃદયવાળાઓ એકથી અનેક હોય છે ત્યારે તેવા ભ્રષ્ટ હૃદયમાં મારો મકાન કરૂં છુ અને તેને વધારે તપવી નાખું છુ

તેવા ભ્રષ્ટ અને દુષ્ટ મતિવાળાઓના સમુદાયમાં મારૂ થાણું સ્થપાય છે. કવિ હર્ષદ એમ કહે છે કે, પ્લેગ કવિપ્રત્યે ખુલાસો આપીને કહે છે કે, તેટલા માટે તું આ વખતનો સમય જો કે કેવો છે! તેવા અનીતિભરેલા સમયમા, હાલ કલિયુગનું રાજ્ય છે તેવા કલિયુગના રાજાનો હું મિત્ર પ્લેગ અડગ (કોઇથી પાછો હઠું નહીં તેવો) ધીર (ધૈર્યવાન) ભયપ્રદ (બીજાઓને ભય આપનારો) એવો હું ભય વિનાનો પ્લેગ છુ.

તેટલા માટે વળી વિશેષમાં ખુલાસો આપુ છુ.

॥ छप्पय ॥

सदानंद व्रत युक्त, रह्यो सतयुग प्रिय जबलग;
वेद घोष परितोष, युक्त सबको हिय जबलग;
तपि तापसि मुनिवृंद, तत्व शोधक जिय जबलग;
संप जंप आनंद परम सुख प्रिय किय जबलग;
हर्षद सुसत्य व्रत धर्म रत, ब्रह्मचर्य स्थिति [illegible]त;
तबलग गिरि कंदरमें रह्यो, गुप्त स्थानमें भय सहित ॥ ७ ॥

અને કહું છુ કે હે કવિ! અને સદાનંદ વૃત્તિ જ્યાં સુધી સત્યયુગમાં રહી—એટલે પૂર્વ સત્યયુગમાં ઋષિ મુનિ સમસ્ત આનંદ પ્રાપ્ત કરે તેવા રમણિય વન ઉપવનમાં નદિના કીનારાની ઉંચાઇના ભાગમાં અને ઉત્તમ વૃક્ષ ઘટાઓમાં નાહાની નાહાની પર્ણકુટિયો બાંધીને રહેતા હતા. મધુર અને પકવ ફળાહાર કરતા હતા, ઝાડની છાલ તથા લાંબાં પાંદડાંઓથી શરીર ઢાંકતા હતા, મુખમલ જેવા ઘાસ ઉપર પડી રહેતા હતા, ગાયોનું સેવન કરતા હતા, સમગ્ર મુનિમંડળમાં બેશીને તત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરતા હતા; તેઓના હૃદયમાં રાગદ્વેશ નહોતો. તેમના નેત્રમાં પૂર્ણ દયા અને હૃદયમાં ક્ષમા હતી, તેમની દ્રષ્ટી અંતરમાં હતી, દ્રવ્ય પદાર્થ શો છે? તે સમજતા નહોતા. લોભ, ઇર્ષા, અભિમાન, અને ક્રોધ સ્વપ્નમાં પણ નહોતો, પ્રાણ જાય તોપણ સત્યવ્રત સંભાળતા હતા. આ પ્રમાણે નીતિવાળા હોવાથી તેઓ સદાનંદ[illegible] હતા. વળિ તેઓ વેદમંત્રનો

સંતોષ કરીને સંતોષ માની લેતા હતા. વળિ "तपि तापसि मुनिवृंद तत्वशोधक जिय जबल." તપી, તાપસી, અને મુનિવૃંદ, એટલે રાજયોગ અને હઠયોગ એમ બે પ્રકારના માર્ગવાળા જે જેઓ રાજયોગમા કુશળ હતા તેઓ આત્મજ્ઞાન રૂપી અમૃતનુ પાન કરીને બ્રહ્મજ્ઞાનમા મગ્ન થએલા જીવન્મુક્ત સ્થિતિ ભોગવતા હતા, અને હઠ જ્ઞાનમા નિપુણ યોગી જનો પ્રાણને (વાયુ) કબજે કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમા પરમ આનંદ પામતા હતા આ પ્રકારે બન્નેપક્ષવાળા તત્વ જ્ઞાનનું શોધન કરવાવાળા સત્યયુગમા હતા હર્ષદ કહે છે કે તેવા સત્ય બોલવાવાળા તથા સદાચરણમા રહેનારા, અને બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવાવાળા જ્યા સુધી સત્યયુગમા તેઓ સમર્થ અને સ્વતંત્ર તથા મસ્ત સ્થિતિવાળા પવિત્ર હૃદયના હતા. ત્યા સુધી હું કાંઇ એવી ગુપ્ત જગોમા તેઓના ભયથી સતાઇ ગયો હતો કે બાહેર નીકળવા પામ્યો નહોતો, કેમકે તેવા સ્થાનમા જવાને મારામા શક્તિ નહોતી, હવે મને ભય રહ્યો નથી, હવે તો એટલે આ કળિયુગમા કેટલાક એમ સમજે છે કે હવા બગડવાથી પ્લેગ પેસે છે અર્થાત પ્લેગ થાય છે. ત્યારે હે કવિ! હું તેના માટે એવો ખુલાસો આપુ છુ તે તું સાભળ.

॥ छप्पय ॥

(जहां) लसत रम्य उपवन, सुगंधमय स्वच्छ स्थान हैं;
(तहां) वहत सरित निर्मल, अनेक तरु सुधापांन हैं;
(जहां) सहित सुगंध समीर, कुंज वन सुभग मान हैं;
(जहां) मधुर पक्व फल सुस्वद, खेल कुदरत प्रमान हैं;
हर्षद मत समजहु भेदकछु, हवा सुधरि बिगरी उपर;
हम फिरत वैसी अवनी उपर, करत ध्वजारोपन निडर ॥ ८ ॥

અર્થ:—હું કાંઇ બગડેલી હવામા રહેતો નથી. પણ જ્યા બગડેલી હવા હોતી નથી તેવી જગો છે કે જ્યા પુષ્પોના સમુદાયથી સુગંધમય વન ઉપવન છે અને તે સ્થળે એવી સ્વચ્છ જગો છે કે ત્યાથી દુર જવાનુ મન પણ થાય નહી. તથા જ્યા નિર્મળ જળથી ભરપુર નદી વહેતી હોય, જ્યા અનેક પ્રકારના ફળદ્રુપ વૃક્ષ ઘટાથી શોભા બનેલી હોય તથા કમળના ઉપવનોથી સ્પર્શાયલ સુગંધમય પવન ચાલતો હોય, એવા પણ સૌંદર્ય યુક્ત આનંદપ્રદ કુદરતિ રચનાવાળો પ્રદેશ હોય, અને તેમા દુર દુર વસ્તી હોય તેવી જગોમા પણ હું ફાટી નીકળુ છુ. હર્ષદ કહે છે કે–તમે એમ નહી સમજશો કે સુધરેલી અને બગડેલી હવા સબંધમા સમજવાનુ છે. હું પ્લેગ માટે કાંઇ ગુપ્ત કારણ રહેલુ છે પણ હું તો તેવી જગોમા પણ ફાટી નીકળુ છુ.

હે કવિ! તુ કદાચ મને એમ કહીશ કે તેવી આનંદદાયક સ્વચ્છ જગોમા ફાટી નીકળવાનું શુ કારણ હતું? જો કે સારી અને નરસી જગોનો યોગ્યાયોગ્ય વિચાર તારામા ન હોય તો તું કેવળ અવિવેકી અને નાદાન છે, એવો કદાચ તું મારા ઉપર આરોપ મુકી શકે તો તેમ નથી. કારણ કે તેવા ભયંકર અને ડુંગરાવાળા જંગલમા ભીલ લોકોના ઘર ઘણા હોય છે. તેઓ ગરીબ વટેમાર્ગુને લુટીને મારી નાખે છે અને તેવા કૃત્ય કરવાથી ભેગા થએલા પાપનો બદલો તેઓને આપવાને માટે હું તેવી સ્વચ્છ જગોમા પણ ઉત્પન્ન થાઉં છુ. આ પ્રમાણે પ્લેગનુ વચન સાભળીને કવિ કહે છે કે જ્યારે અનાચાર વધે છે ત્યાજ તું પ્રવેશ કરે છે ત્યારે હું તને કહુ છુ કેઃ—

॥ छप्पय ॥

चढयो हिंद पर जब हि, महम्मद गजनवि चिन्हे;
कीन त्रयोदश बेर, लुंट धन छिनाय लीने;
बनबन गुलाम बंस, त्रास किय हिंद भवनपर;
नादिर इरानि योद्ध, धस्यो भारत भुमि धनपर;
अहम्मद दुरानि हर्षद कहें, सिंह तुल्य सबनें कह्यो;
तब मुख छुपाय तेहि समयमें, कौंन स्थान छुप कैं रह्यो ॥ ९ ॥

અર્થ—ઇ. સન ૧૦૦૦ ના સુમારમા મહમ્મદ ગઝનવિ હિંદનુ ધન લુટવાની શરૂવાત કરી, રહતે રહતે તેર વખત હીંદપર ચઢાઈ કરી, અને પછીથી ચાર વખતં ચઢાઇ જુદી કરી તેમા અઢળક દ્રવ્ય લુટી લીધુ. તે વખતે ઘણી ખુતખ્વારી થઈ હતી—

વળિ ઇ. સ ૧૨૬૫ ગુલામ વંશનો બલબનશાહ થયો તેણે પણ પોતાની કારકિર્દીમા ઘણો જુલમ વર્તાવ્યો હતો.

વળી ઇ. સ. ૧૭૩૯ મા નાદિર ઇરાનીનુ જબરૂ ધાડું હીંદમા પ્રવેશ્યુ. તેણે લુટ અને કતલ ચલાવી હતી. તેવીજ રીતે તે સમયમા અહમ્મદ દુરાનીયે પણ તેમજ કર્યુ હતુ. હે પ્લેગ! ઉપર કહેલા બળવાન યોદ્ધાઓએ નીતિપુર્વક રાજ્ય કર્યુ નથી. પણ કતલ કરીને ધન લઈ ગયા છે, તેથી ખરી રીતે અધર્મ કહેવામા આવે છે જ્યારે અધર્મ અને અનીતિનો વધારે થાય છે ત્યારે હુ ફાટી નીકળુ છુ એમ જ્યારે તું અમને ખુલાસો આપે છે ત્યારે ઉપર કહેલ બહાદુર યોદ્ધાઓ હિંદમા આવીને કતલ કરી ગયા તથા ધન હરી ગયા તે વખતે તુ તારૂ મોહુ સતાડીને ક્યા બેસી રહ્યો હતો?

અરે પ્લેગ તું શી બાબત બડાઈ મારે છે? વળિ વિશેષમા તને કહુ છુ કે—

॥ छप्पय ॥

जबहि परस्पर भयो, तुमुल संग्राम हिंदमें;
पृथिराज जयचंद मध्य, विग्रह नरिंद में;
जब कुसंपकी ज्वाल, चली जहं तहं दुःखदायक;
तबहि गोरी सुलतान, धस्यो भारतपर नायक;
घमशाम चल्यो हर्षद कहें, रक्त रेल अतुलित बह्यो;
तब मुख छुपाय तेहि समयमें, कौंन स्थान छुपके रह्यो ॥ १० ॥

અર્થ—જે વખતે આ હિંદમા હિંદુ રાજાઓ પરસ્પર તુમુલ સંગ્રામ કરીને નિર્બળ થયા, વળી તે વખતે પૃથિરાજ ચહુવાણ અત્યંત બળવાન અને શુર હતો છતાં તેની સાથે કનોજના રાજાએ દ્વેશ રાખ્યો હતો તે બન્નેના કુસંપથી પ્રગટેલી જ્વાળા સઘળા ભરતખંડને પરતંત્ર સ્થિતિમાં નાખનારી દુ:ખદાયક થઇ પડી હતી, તે વખતે પૃથિરાજને નિર્બળ કરવાને કનોજનો જયચંદ્‌રાજા ફુટયો અને ઘોરી સુલતાનને મળીને હિંદમાં પ્રવેશ કરવાને માર્ગ આપ્યો. આમ થવાથી જયચંદનું અને ઘોરીનું લશ્કર પૃથિરાજ સામે થયુ. આવા અનિષ્ટ અને અધર્મ સુચક

કુસપવડ કરીને પૃથિરાજનો પરાજય થયો અને ઘોરી સુલતાને પોતાને મદદ આપનાર જયચ[ંદનો] ઉપકાર નહિ માનતાં તેનો પણ પરાજય કર્યો. હે પ્લેગ! જો તું ખરેખરો ન્યાય કરતો હો[ય તો] આ પણ અધર્મ થએલો હતો. જ્યારે તું અધર્મ સ્થાનમાંજ પ્રવેશ કરતો હોય તો તે વખ[તે] તાહારૂ મોઢું છુપાવીને ક્યાં જતો રહ્યો હતો? બોલ્ય જોઇયે!

કવિનું વચન સાંભળીને પ્લેગ બોલ્યો કે મિત્ર! તારો પ્રશ્ન યથાર્થ છે તથાપિ મ્હે ઘણો વિચાર કર્યો છે કે જેમા હું ત્હારા કહેવા પ્રમાણે ફાટી નીકળ્યો નથી, કેમકે તેનું સબળ કારણ હતું. જે કારણમાં મારી ઇચ્છા ભારત ભૂમિમા વસનારા રજપુતોના પરાક્રમને જોવાને માટે તત્પર રહેલી હતી. તેના માટે હવે હું તને કાંઇક ખુલાસો આપુ છુ તે તું સાભળ—

॥ छपय ॥

व्यास लिखित भारत प्रयुद्ध, सुनकर खुश होते;
राम चरित दसकंध द्वंद मुनि, रसवस गोते;
चंडि चरित मर्दन महिशको, रंग जान कर;
होत हृदय उत्साह युद्धको, रंग जानकर;
वह पूर्व रंग सब चल गयो, नविन रंग प्रगट्यो समय;
तेहि कारन हम छुपके रह्यो, प्रबल युद्ध निरखन हृदय ॥ १० ॥

અર્થ—વેદ વ્યાસે લખેલુ ભારત કે જેમા કૌરવ અને પાડવોનુ તુમુલ સગ્રામ વર્ણવેલું છે, તે સમગ્ર હકીકતની કથા સાભળીને કેટલાક શરવીર પુરૂષો આનંદ માનતા હતા, તેમજ રામચદ્રજીયે અભિમાની રાવણ ઉપર ચઢાઇ કરીને યુદ્ધ કર્યુ તે પ્રસગનો વીરરસ સાભળીને કેટલાકને આનદ [થ]તો હતો, તેમજ ચડી ચરિત્ર કે અષ્ટ ભુજા દેવીએ મહિષાસુર સાથે યુદ્ધ કર્યું છે તથા રકત બીજ જેવા મહા બળવાન રાક્ષસોના વધ કર્યો છે અને શુભ તથા નિશુભ સાથે અત્યત યુદ્ધ થયુ છે તે વીગેરે વીરરસને જાણીને વીર પુરૂષો પ્રમત્ત થતા હતા. હે કવિ! આ સત્રળો પૂર્વનો રગ હતો તે રગ ચાલ્યો ગયો, માત્ર તે પૂર્વનો ઇતિહાસ સાભળીને વીરરસનો જોસ્સો લાવવાનુ સાધન લેખકો મુકી ગયા છે.

એટલે કૌરવ પાંડવોનુ યુદ્ધ થયા પછી તેવુ યુદ્ધ ત્યાર પછી કદી પણ થયુ નહોતું એટલે તે પછી ઘણા વરસ વીતી ગયા હતા. વળી હિદની મર્યાદા બાહેરના હિદની સરહદ ઉપર તોફાન કરતા હતા તે માત્ર અટકાવવા પુરતો બદોબસ્ત રાખવામા આવતો હતો તેથી તલવાર બળ અને યુદ્ધ પરાક્રમ કોને કહે છે તેના માટે ભારતના યુદ્ધનો મુકાબલો લેવાનો સમય મળ્યો નહોતો, એટલે ત્યાર પછી ઘણા વરસ વીતી ગયાં હતા મારી ઇચ્છા તેવુ યુદ્ધ જોવાની હતી, કારણ કે હજુ પણ હિદમા વીર પુરૂષો છે કે નહી' તે જાણવાને હુ આતુર હતો. દરમિયાન ઇ સ. એક હજારના સૈકામા હિદની મર્યાદામા વિદેશવાસી યવન બાહાદુર યોદ્ધાઓએ સાહસ કરીને પગનો પેસારો કર્યો અને ધસી આવ્યા તેથી હવે કેમ થાય છે તે જોવાને માટે હું છુપો બેસી રહ્યો હતો. હે કવિ! વળી વિશેષ કહુ છુ તે તું સાંભળ.

॥ छपय ।

विपत समय बलवान, छत्रिवर धीर धरत कस;
हिंद भुमि हिनु, पकरि ढाल तलवार मरत कस;

रक्त तृषित भुमि युद्ध रंगपर, शौर्य भरत कस;
क्षात्र धर्मको मर्म जान कर, विजय वरन कस,
हर्षद मत्तंग मदमत्त सम, जंग मध्य घुमत अभय;
तेहि कारन हम छुपके रह्यो, प्रबल युद्ध निरखन हृदय ॥ १२ ॥

અર્થ—હવે તે હિંદુઓ ઉપર વિપત્તિ આવી પહોંચી, તેથી વિપત્ત સમયે બળવાન ક્ષત્રિ સુભટ જનો કેવા પ્રકારે ધૈર્યતા રાખે છે? વળી હિંદ ભૂમિ રૂપી હિંદ દેવીનુ રક્ષણ કરવાને માટે હાથમાં ઢાલ તલવાર પકડીને યુદ્ધ ભૂમિમા યુદ્ધ કરીને કેવા પ્રકારે મરણ પામે છે? વળી ઘણા દિવસથી યુદ્ધ નહિ થવાને લીધે લોહી પીધા વીનાની તૃષાતુર થએલી તરવારને પકડીને યુદ્ધ ભૂમિ રંગમાં અભંગ વૃત્તિવાળા બનેલા શત્રુઓના કંધ ઉપર નાખીને તે તલવારને કેવી રીતે શૌર્યબલ સાથે તુષ્ટ કરે છે? વળી તે ક્ષત્રિ વીર પુરૂષો પોતાનો ક્ષત્રિ ધર્મ શો છે, તે વિપત્તિ સમયે યાદ આણીને વિજય પ્રાપ્ત કરવાને કેવી યુક્તિ યોજે છે? કવિ હર્ષદ કહે છે કે મદમત્ત બનેલા મતંગ (હાથી) માફક મસ્ત બનીને જંગ (લડાઈ) મા કેવી રીતે નિર્ભય થએલા દેશરક્ષણ અને પ્રજાનુ રક્ષણ કરવાને માટે ઘુમે છે, તે સમગ્ર જોવાને માટે એજ કારણથી હું છુપો ગુપ્ત સ્થળમા બેસી રહ્યો હતો.

પણ તે સમય હવે ધીરે ધીરે આવવા લાગ્યો, એટલે ઇ. સ. હજાર સૈકાના આરંભથી હિંદમા વિદેશવાસી યવન યોદ્ધ બાહાદુરોએ પગ પેસારો કર્યો. જેવી રીતે વીર પુરૂષો વીર બાહાદુરને જોઇને તેના પરાક્રમનું વર્ણન કરે છે, તથા જેવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન નિપુણ માહાત્મા વસિષ્ટ મુનિને ધન્યવાદ આપે છે તેવી રીતે હુ પણ વિદેશ વાસી યવન બાહાદુર યોદ્ધાઓની તલવાર બળને અને તેમના સાહસને ધન્યવાદ આપુ છુ. કારણ કે સિંહની ગુફામાં પેસીને સિંહને બાહેર ખેંચી કાઢવો એ વધારે બળ પરાક્રમ કહેવાય, તેવી રીતે હિંદ રૂપી સિંહની ગુફામાં પ્રવેશ કરનારા યવન બાહાદુરોએ જે હલ્લો કર્યો છે તે હલ્લામા તેમની તલવારના બળ ઉપર આધાર રહેલો છે. પરાયા ઘરમા પ્રવેશ કરનાર બળવાન હોય તોજ કરી શકે છે. પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ નહિ કરવા દેવાનો તથા સામે થવાનો હક ઘર ધણીનો વ્યાજબી કહેવાય છે, ત્યારે આ પ્રસંગે તેમ બન્યું.

બાહાદુર યવન યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ જોયુ તેમાં જે યોદ્ધાઓ હિંદમાં આવીને માત્ર હિંદની લક્ષ્મી લુટીને તથા ખૂન ખ્વારી કરીને ચાલ્યાજ ગયા છે અર્થાત રાજ્ય કર્યું નથી તેવા નિર્દય જનોને હુ ધન્યવાદ આપતો નથી. હા એટલુ તો કહુ છુ કે તેમની તલવાર બળનો જોસ હતો, પણ તે તલવારના બળનો કે પોતાના પરાક્રમનો તથા શૌર્ય રંગ જોસનો તેમણે સદુપયોગ કર્યો નહીં, અર્થાત તેમણે રાજ્ય કર્યું નહીં. એવા મહમ્મદ ગઝનવિ, તથા નાદિર ઇરાની, તથા અહમ્મદ દુરાનિ તથા બલમન વિગેરે થઇ ગયા હતા. ભલે ગમે તેમ હો; પણ આ હિંદ પ્રદેશના ક્ષત્રી વીરપુરૂષોની તલવારબળને જોવાને જે મારી ઇચ્છા હતી તે હવે ધીરે ધીરે જોઇને પુરી થવા આવી. જેમા:-

॥ छप्पय ॥

लर्यो जबाहे पृथिराज, धस्यो जब युध्धरंगपर;
फिरि तिव्र तलवार, चमक द्युति तडित जंगपर;

क्रडत दंत निशंक वीरवर, धसत निडर हिय;
लगत घाव भूमि परत, उठत चिक्कार करत जिय;
हर्षद तुमुल संग्राममें, पर्यो भूप पृथिराज वर;
नहि समय प्रण संतुष्ट सह, धन्यवाद उचर्यो निडर ॥ १३ ॥

અર્થ—જે વખતે ચહુવાણ નરેંદ્ર પૃથિરાજ પોતાની પ્રબળ સેના સાથે ઘોરી શાહબુદ્દીન સુલતાન સામે ધસ્યો તે વખતે ખરેખર વીરત્વ જોવામા આવ્યુ હતું, પૃથિરાજના યોદ્ધાઓના હાથથી જે તલવાર વિદ્યુતની માફક ચળકારા મારતી. બરચક યુદ્ધમા ક્ષત્રીઓના કંધ ઉપર પડતી હતી. તે વખતનો દેખાવ જોઇને શરીરના સઘળા રોમ ઉભા થયા શિવાય રહે નહી, શૂરવીર યોદ્ધાઓ દાંત પીસીને નિશ્ચિત બનેલા વેગવાન થઇને બખ્તરહિન શત્રુઓને હઠાવતા આગળ ધસતા હતા. જેવી રીતે આ તરફ પૃથિરાજના યોદ્ધા હતા તેવાજ ઉગ્ર સ્વભાવના પ્રલંબ ભુજાવાળા સુલતાન શાહના યોદ્ધાઓ પણ હતા તેઓ પૃથિરાજની સેનાના યોદ્ધાઓની તલવારના અદ્ભુત વખાણ કરતા હતા, અને તેઓ પણ કારીઘાવને સહન કરી સામે થતા હતા—ઘાવ લાગતો હતો, જમીન ઉપર ઉથલી પડતા હતા, અને વળી ઘાયલ થયેલા થતા ચિત્કાર ધ્વનિ સાથે રોષ ક્રમમા ઉભા થઇને ઝુમતા હતા.—છેવટે પૃથિરાજનું સૈન કપાયુ અને પોતે યુદ્ધમા પરાજય થઇ મરણ પામ્યો, છતા તે પૃથિરાજનું બળ જોઇને મેં તેને ધન્યવાદ આપ્યો, અને હું બોલ્યો કે શાબાશ છે તને કે તારા જેવા હિંદમા બે ત્રણ નર નહિ હોત તો ઘોરી સુલતાન લગારવાર પણ ટકી શકત નહી.—

હે કવિ! કનોજનો રાજા જયચંદ પૃથિરાજનો દુશ્મન થયો ન હોત, તથા ઘોરીને હિંદમા પેસવાને તેણે માર્ગ ન આપ્યો હોત, અને તે પૃથિરાજ સાથે ભળ્યો હોત તો આવો પરિણામ ન આવત.

પણ શાબાશ છે પૃથિરાજને કે સ્વજાતીના શત્રુઓ છતા પણ મરતા સુધી પોતાનો ક્ષત્રીવટ ધર્મ તથા પોતાનુ વિરત્વ છોડયુ નથી. મગજ તે જેવી તુમુલ લડાઈ જોઇને હું મનોતાપ પામ્યો હતો. અને તે જોઇને મેં પૃથિરાજને અર્જુનની ઉપમા આપી હતી

હે મિત્ર કવિ! હવે તે પણ વખત વીતી ગયો અને હવે જ્યારે હું નજર કરૂ છુ ત્યારે એક રીતે મને ઘણો આનંદ થાય છે:

॥ कवित्त ॥

हिंदपर कोप चक्र वक्र, रंग चल्यो गयो;
प्रगट्यो सुरंग न्यारो, बुधके समाज में;
हर्षद तरंग चल्यो, अजहुको रंग और;
आनंद अभंग बाढ्यो, मुल्कके जहाजमें;
जहां जहां देखो वहां, जंप और निर्भयता;
निति न्याय विद्या कला, हुन्नर मुकाजमें;
अबके जमानेमें, आनंद रंग छाय रह्यो;
शांतिकी सरीता फैली, ब्रिटिश के राजमें ॥ १४ ॥

આ હિંદ ઉપર પૂર્વે વારવાર ધાડા રૂપી દુખદાયક કોપાગ્નિ ફેલી રહેલી હતી, અને તેથી કરીને કેવળ અજંપ, ભય, વિશાદ, અને નાઉમેદી રહેતી હતી તે સમગ્ર કોપ ચક્રનો ભયકર

ો ચાલ્યો ગયો અને હાલ જોઇએ છીએ તો આ ભારત ભૂમિ ઉપર સુરંગ થઇ રહ્યો છે। આ ભારત ભૂમિ ઉપર સુરંગ રૂપી અઢળક ધન પથરાઈ રહ્યું છે. (જેમકે રેલવેના પાટા અનેક ગાડીયો અને ઠેર ઠેર સ્ટેશનોના મોટા અવાસ વિગરે). વળી રાજ કારકિર્દિ ચલાવ- મહાન બુદ્ધિવાન સમુદાયમા પણ સુરંગ ફેલાયો છે (જે સુરંગ ઉત્તમ રાજશ્રેણી રચવાના વ્યવચાર અને રાજધારણ માટે સભા)

હર્ષદ ફરી કહે છે કે હુ પ્લેગને એટલે દરજ્જે ખાતરી થાય છે કે (**हर्षद तरंग चल्यो**) આનંદ આ ચાર તરંગ (લહર) પ્રસરાઈ રહેલ છે. તે તરંગનો રંગ હાલની વખતનો ઘણોજ જુદી પ્રકારનો છે. તે એવો રંગ છે કે સર્વના જીગરમા અર્થાત રાજા અને રંકના જીગરમા બ્રિટીશ રાજ્ય સત્તારૂપી સુખના અભિમાનનો રંગ ન્યારોજ દેખાય છે. અને એજ હર્ષદ તરંગમા આનંદ રૂપી સુખનું જહાજ ચાલે છે.—અર્થાત જ્યા જ્યાં જોઇયે છિયે ત્યા ત્યા જંપ અને નિર્ભયતા જોવામા આવે છે, રાજ્ય સત્તા દ્રઢ કરવાને રાજ્યની નીતિ સબળ છે. અને તેમાં પ્રજા વર્ગને ન્યાય આપવાની નીતિ શ્રેષ્ઠ છે—ઠેર ઠેર ન્યાય ન્યારા વિષયની વિદ્યાનો ફેલાવો થએલો છે, ઠેર ઠેર હુનર કલાનો જોશ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એટલા માટે હુ કહુ છુ કે હે કવિ! હાલના જમાનામા બ્રીટીશ સરકારની રાજ્યધાની નીચે તેમની સત્તામા કેવળ આનંદ અને નિર્ભયતાની તથા શાન્તીની સરીતા ફેલાઈ રહેલી છે કે તેમાંથી તૃષાતુર નિવાસીજનો જળપ્રાશન કરીને શાન્ત થાય છે.

પ્લેગનુ વચન સાંભળીને કવિએ ઉત્તર આપ્યો કે શાબાશ છે તને કે શ્રેષ્ઠ અને નીચી વસ્તુને સમજવાવાળો તું વિવેકી છે એમ મને ખાત્રી થાય છે, કેમકે પૂર્વે કેટલાંક જુલમી રાજ્યોનુ પણ ત્હે વર્ણન કર્યું છે અને અત્યારે શાન્તીરૂપી રસને બતાવનાર બ્રીટીશ રાજ્યની કારકિર્દિને જોઇને જે તું પોતાનો સંતોષ બતાવે છે તે જાણીને પણ મને આનંદ થયો છે. તેટલા માટે એક રસ્તે હુ તને શાબાશી આપુ છુ પણ ઉલટમા મને એક એવી શંકા થાય છે કે—

॥ छप्पय वृत ॥

जद्यपि राज निति सुखद, ब्रिटिश सरकार कि हितकर;
निरखि तुष्ट तुम भयो, जानलिय हितचित प्रियकर;
तदपि कौन हितु करत, उपद्रव जहुं तहुं दुःखकर;
अधिक त्रास भय खेद, कंप कस कारन भुमिपर;
हर्षद निदान करि कहत हुं, सुनहुं प्लेग बलवान प्रिय;
नितियुक्त राजमें कवनहितु, करन लग्यो नाहक प्रलय ॥ १९ ॥

અર્થ:—કવિ કહે છે કે હે પ્લેગ! તું જ્યારે કહે છે કે સર્વ પ્રકારે સુખ આપનાર અને હિત ઇચ્છનાર નીતિયુક્ત બ્રિટિશનું રાજ્ય છે અને તેવા રાજ કારકિર્દિને જોઇને જ્યારે તું સંતોષ પામેલો છે ત્યારે તું તેના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરીને શા માટે ઉપદ્રવ કરે છે? હે પ્લેગ! તારા ઉપદ્રવથી ત્રાસ, ભય, ખેદ, કંપ, વીગેરે શરીરમા પ્રગટ થાય છે. હર્ષદ કહે છે કે હે પ્લેગ! તું આવો વિવેક દર્શાવનારો અને યોગ્ય બોલનારો છતા, નીતિવાળા રાજ્યમા ત્હેં શા માટે પ્રલય કરવા માંડ્યો છે।

॥ छप्पय ॥

अहो प्रलय कृत प्लेग, हिंदमें पधारे जबतें;
ब्रिटिश राजपति, चकित थकित भयवारे तबतें;
[illegible] भिषक–वृंद स्थल स्थल ठहराये;
किय करंटि पुनि हवा आब, हित चित महं ल्याये;
तब दुःखद चेपको ढेपकछु, अवर स्थान नहि छटहि प्रिय,
डोक्टर तबीब ठहरायकें, बहुत जतन संपूर्ण किय ॥ १६ ॥

અર્થ:—હે પ્લેગ! તું જ્યારથી આ હિંદ ભૂમિ ઉપર આવીને પ્રલય કરવા લાગ્યો ત્યારથી આખી હિંદની પ્રજા ડગમગવા લાગી, બ્રિટિશ સરકાર પણ તારા ચમત્કારી પ્રભાવને જોઇને ચકિત થઈ ગઈ, પણ ઉલટમાં ભય પેદા થયો. યદ્યપિ પ્રજાનું કોઇ પણ પ્રકારે રક્ષણ કરવું જોઇએ. પ્રજા જ્યારે આબાદી ઉપર હોય છે તોજ રાજ્યની દ્રઢતા રહે છે પ્રજા જ્યારે વફાદાર હોય છે તોજ રાજ્ય કારકિર્દિમાં શાન્તીની ચાદર પથરાઈ રહેલી હોય છે તેટલા માટે વિવેક યુક્ત પ્રજાની સ્થિતિ થવાને વિદ્યા હુન્નર ઇત્યાદિકનો લાભ આપવામાં આવે છે અને પ્રજા જે પ્રકારે આરોગ્યમાં રહે તેવા પ્રકારની ઉત્તમ ગોઠવણ કરવામાં બ્રીટીશ સરકાર કાળજી રાખે છે. હે પ્લેગ! આવા રાજ્યમાં જ્યારે ત્હેં પેસારો કર્યો ત્યારે તારા લીધે વધારે વિકળતા પ્રાપ્ત થઇ, અને કોઈ પ્રકારે તારા પ્રભાવને નિર્મૂળ કરવાને યુક્તિયો યોજવા માંડી, મોટા વિદ્વાન ડાક્ટરો અને તબિબોનો મત લેવામાં આવ્યો, ત્યારે તારા માટે એટલું નિશ્ચય થયું કે હવામાં ફેરફાર થવાથી તું પ્લેગ રૂપી ક્રૂર રાક્ષસ ફાટી નીકળ્યો છે. માટે જ્યાં બંધ હવા હોય ત્યાં સૂર્યના કીરણથી ફેરફાર કરવો અને ગંધક ઇત્યાદિક ઉગ્રગંધથી તારી બદ હવારૂપી તારા મૂળનો નાશ કરવો અને જ્યાં તારો નિવાસ થયો છે ત્યાંથી તમામ લોકોને ખસેડીને જંગલમાં સ્વચ્છ હવામાં લાવી મુકવા. અને પ્લેગવાળા સ્થાનમાંથી આવનાર માણસોને જ્યાં પ્લેગ નથી તેવા સ્થાનમાં જનારા લોકોને અઠવાડીયું કિંવા છ દિવસ ચોખ્ખા હવામાં રોકીને પછી તેમને છુટા મુકવા એવી કવૉરિનટાઇન ઠરાવી. આ પ્રમાણે વિદ્વાન તબિબો (ડાકટરો) નો મત બ્રિટિશ સરકારે માન્ય કર્યો અને હે પ્લેગ! તારા ઉપદ્રવ માટે પ્રજા વર્ગના હિત માટે તેમ કરવામાં આવ્યું.

એક જગોએ પ્રજા વર્ગનું હિત સાચવવાને માટે કવૉરંટાઇન રાખવામાં આવે છે ત્યારે હે પ્લેગ! તારી દુઃખદાયક માહાત્મ્યપણથી મુસાફર લોકો કવૉરેનટાઇનના દુઃખદાયક ટોળામાં તુટી ફાટી ઝુંપડીયોમાં પડી રહીને આંટા ફાકવા લાગ્યા, તાકીદના કામે જનારાઓ બિચારા તારે લીધે આમાન કેદી જેવા બનીને વચમાંજ રોકાઇ ગયા, કેટલાક ગાડીમાં પ્લેગથી મરી ગએલા જોવામાં આવ્યા, ગાડી ઉપરથી ઉતરીને નગરમાં પ્રવેશ કરનાર ઉતારૂઓની નાડી જોવાનો ક્રમ ચાલ્યો. તેમાં જેને સેજસાજ તાવ આવતો હોય તે પણ પ્લેગ છે એવા ભયરૂપી ચક્રમાં સપડાઇને બાજુ ઉપર રાખવામાં આવ્યા જેને બદ થઇ હોય અને તેની વેદનાથી તાવ આવતો હોય તો તેને પણ કોણ જાણે પ્લેગ થયો હશે એમ જાણીને જુદો ઉભો રાખવામાં આવતો હતો.

હે પ્લેગ! તારૂં સ્વરૂપ કેવું છે? તે પુરેપુરી રીતે સમજવામાં આવ્યું નહોતું એમ હવે પછી ખાત્રી થઇ, પણ તે વખતે તારા વિચિત્ર વેષરૂપ ભયથી પુરેપુરી રીતે સમજવામાં આવ્યું નહોતું.

અશખત! એક તરફ તારા લીધે પ્રજા વર્ગને આ પ્રમાણે મુસિબતો ભોગવવામાં આવી ત્યારે બીજી તરફ પ્રજા વર્ગમાં ચેપી રોગ વિશેષ પસારો કરી શકે નહી, અને પ્રજાનો ખવાર નહી તેના માટે ચાપતા ઈલાજ લેવાનો તારા માટે બ્રિટિશ સરકારનો ઈરાદો હતો. એટલે જ સારૂ દરેક જગોએ સારા ડાક્ટરોને એજ કામ ઉપર ગોઠવવામા આવ્યા હતા. યદ્યપિ ઓ પ્લેગ! અત્યત દુઃખ આપે તેવો તારો ચેપ અને તારા ચેપનો ઢેપ (પ્રભાવ) ઓછો થયો નહીં, કારણે કે બગડેલી હવા ઉપર કઇ ધારણુ રહ્યું નહીં. પણુ જ્યા સારી આબો હવા છે ત્યા પણુ ફાટી નીકળે છે તેથી આમ થવાનુ શુ કારણુ છે? તે પુરેપુરીરીતે કળી શકાયુ નહીં, અને તારો ઉપદ્રવ જે પ્રકારે દુર થાય તે પ્રકારે વિદ્વાન ડાકટરો દ્વારાએ નવીન શોધ કઢાવવાનો પ્રયત્ન જાથુ રાખ્યો. તથાપિ હે પ્લેગ!

॥ छपय ॥

तदपि प्लेग कहुं सत्य, छटी नहि तेरि प्रबलता;
स्थल स्थल प्रगटत तोहि, नाम सुन हृदय बिकलता;
भिषक वृंद थक गये, छटक गई दुःखद करंटी;
अवतो होगई प्लेग मूलकी, सतत गरंटी,
हर्षद कस कारन कोपकर, हिंद भुवनपर तूं ठर्यो;
कहु स्पष्ट कथन मुझको सकल, कस कारन तूं नहि मर्यो ॥ १७ ॥

અર્થઃ—તોપણુ તારી પ્રબળતા ઘટી નહી, ઠેર ઠેર ત્હારૂ નામ સાંભળીને ઘણુા ખરા લોકોને ત્હારો એવો ભય લાગે છે કે તેઓ તેથી કરીને વિકળ થાય છે તારૂ મૂળ નાશ કરવાને ડાકટરો પણુ થાકી ગયા. (એટલે ક્વારંટાઇન વિગરે સ્થાપવાથી તથા માણુસોને નાહક તાજી હવામાં વચમાં રોકવાથી તેઓ વધારે હેરાન થાય છે વીગરે જોઇને તેમને અનુભવ થયો.) તેથી ક્વૉરેનટાઇનિ પણુ મુકી દીધુ, અને તારા માટે અનુમાનથી એમ નિશ્ચય થયો કે કુદરતી ક્રિયારૂપ તુ પ્લેગની કોણુ જાણે ક્યા સુધીની ગેરેન્ટી હશે! તે કળી શકાતી નથી, હર્ષદ કવિ કહે છે કે હે પ્લેગ! તું શા માટે આ હિદ ભુવનમા કોપ કરીને આવ્યો છે? સારા સારા યોદ્ધાઓનો નાશ થયો તથા મોટા મહર્ષિયો પણુ ચાલ્યા ગયા છતા તુ કેમ મરતો નથી? અર્થાત તારૂ મૂળ શા માટે નીકળી જતું નથી?

આ પ્રમાણે કવિનું વચન સાંભળીને પ્લેગ રાક્ષસે ઉત્તર આપ્યો કે હે કવિ! સાભળ!

॥ दोहरो ॥

जहां निर्भयता होय वहां, कपट पाप बढ जाय;
तेहि कारन हु नहि मर्यो, सुनहु सुघर कवि राय ॥ १८ ॥

અર્થઃ—જ્યાં કેવળ નિર્ભયતા છે, જ્યા શાન્તીરૂપી ચાદર પથરાઇ ગઇ છે, તથા જંપ રહેલો છે, તેવી સ્થિતિમા કપટ અને પાપાચરણુ થયા કરે છે. હે કવિ! જો કે અત્યારે બ્રિટિશ રાજ્યમા નિર્ભયતા તથા સ્વતત્રતા છે. તેથી તે રાજ્યની શાન્ત છાયામા ડગલે ડગલે જુઠું બોલનારા કપટાચરણુ અને પાપ કર્મ કરવાને પણુ સ્વતત્ર વૃત્તિ ધારણુ કરનારાઓ વધી પડેલા છે. તેટલા માટે મારો નાશ નહિ થતાં હુ પ્રબળ થઇને તેવાઓને ભય આપવાને તથા તેવાઓનો નાશ કરવાને માટે ફાટી નીકળું છુ.

પૂર્વે જાહોજલાલી હતી. પૂર્વે કેટલાક જુલમી રાજ્યોમા ધૈર્યતાએ નિવાસ કર્યો હતો તે વખતે સુખા કોણ છે ? તે યાદ આવતું હતું. જ્યારે વિપત્તિ પડે ત્યારેજ રામનુ નામ છે, અને જ્યારે નિશ્ચિતપણુ તથા જ્યારે સુખ મળે છે ત્યારે ધન ઉપાર્જન કરવામા અનેક ચરણો ઘડવાનો તક લાવે છે. પૂર્વે જેમ જેમ વિપત્તિ પડતી ગઇ તેમ તેમ ફના દેહ છે સમજીને ધન ઉપાર્જન કરવા ઉપર લક્ષ નહી જતા પોતાનુ જીવન સફળ કરવા ઉપર લક્ષ જતુ હતો. હાલ ભયનો નાશ છે. વાઘ અને બકરી સાથે ચાલે છે બ્રીટીશ પ્રજા સ્વતત્રપણે વર્તે છે જેનો રાજા સબળ છે તેની રૈયત પણ સબળ રહે છે યદ્યપિ તે સબળતાની સાથે તમામ સાત્વિક નિષ્ઠાવાળા સરખા હોતા નથી હે કવિ ! હુ તને તેના માટે દાખલો આપુ છુ કે -

॥ छपय ॥

निर्भय तरुवर मूल मध्य, विषधर हि बसतहें;
अग्रभाग पर हंस, आदि शुचि विहग लसतहें;
मध्य भाग बिच मर्कटादि, किलकार करतहें;
भुमि तल पर अरु, छिद्र मध्य वृच्छिक हि फिरतहें;
हर्षद जहां सीतलता सहित, निर्भय स्थान लसें सरस;
वहां जहर कुसंप कपट अधिक, सत्य कहुं होवतदरस ॥ १०. ॥

અર્થ—બ્રિટિશ રાજ્ય રૂપી નિર્ભયતા બતાવનારા મોટા વિસ્તારવાળુ શીતળ છાયા બતાવનાર વૃક્ષ છે તે વૃક્ષ રૂપી મોટા થડના મુળમા મોટા મોટા વીવરોમા વિષ ધારણ કરનારા પારકા ઉપર અદેખાઇ કરનાર, તથા વફાદારીનો ત્યાગ કરનાર, તથા ન્યાય અને તર્કના મુખ્ય તત્વને નહિ જાણનાર વિઘ્નસંતોષી રૂપી ઝેરનુ ધારણ કરવાવાળા સર્પ રૂપી તેઓ રાફડામા રહેલા પોતાની ફણાઓ ઉચી કરી રહેલા છે કારણ કે શીતળતા બતાવનાર વૃક્ષની છાયા હોવાથી તેનો લાભ તેઓ લે છે.—વળી એજ વિસ્તારવાળા વૃક્ષના છેક ઉપરના ભાગમા, સદ્‌વિવેકી, નીતિવાન, વિદ્વાન, રાજ્યભક્ત, તથા સ્વદેશનુ ભલુ ઇચ્છનાર તથા બન્ને પક્ષમા ઉત્તમ સલાહકાર થઇને બન્ને પક્ષ એટલે રાજા અને પ્રજા વર્ગને અસત પ્રિય બનેલા એવા હંસ રૂપી પક્ષીઓ ઉચાઇમા બેસીને ચારે બાજુ દીર્ઘદ્રષ્ટિ પહોચાડે છે.

વળી તે વિસ્તારવાળા વૃક્ષના મધ્ય ભાગમા, પરાઇ વસ્તુ મફત છિનાવી લેવાને ઇચ્છા રાખનારા, હિચકારા, ચોર, લબાડ, લુચ્ચા, અસત્યવક્તા, કુટિલ, તથા પરસ્ત્રી ઉપર બદનજર કરનારા, લાલચુ, અનીતિ માર્ગ લોભ રાખનાર અને વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ફલંગ મારનાર રૂપી મર્કટ ચેષ્ટાવાળા મર્કટ રૂપી તથા વાંદરા રૂપી વાનરાઓનો કિલકાર ધ્વનિ સાથે નિવાસ થઇ રહેલો છે. હે કવિ ! તે વૃક્ષના થડ નીચે કેટલીક જગોમા વિદ્યામા અધુરા તથા પોતાને મળેલા હોદ્દાનુ અભિમાન રાખીને બીજા ગરીબ માણસોની લાંચ ખાવાની લાલચે નકામા હેરાન કરનારા રૂપી થોડુ ઝેર છતા વધારે દબદબો બતાવનારા અને પોતાનુ ઉચ્ચ પદ બતાવનારા વીછી રૂપી વીછી પોતાનો આંકડો ઉચો કરીને પીડા આપનારા આમતેમ ફરી રહેલા છે. હર્ષદ કવિ કહે છે કે હે કવિ ! હુ પ્લેગ કેટલોક અનુભવ મેળવીને તને સ્પષ્ટ કહુ છુ કે આ બ્રિટિશ રાજ્ય રૂપી મોટા વિસ્તારવાળા વૃક્ષ નીચે ઉત્તમ પ્રકારની શીતળતા હોવાથી અજંપાનો નાશ થએલો તથા નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થએલી જોઇને તેમા સજ્જન રૂપી હંસ પક્ષી પણ રહે છે. અને દુર્જન રૂપી મર્કટ, તથા વિષ ધારણ કરનાર મોટા સર્પ તથા વૃશ્ચિક (વિંછી) પણ રહે છે.

પ્રિય કવિ! ગ્રિષ્મઋતુનો જ્યા પ્રખર તાપ પડે છે અને તે તાપથી જમીન જ્યારે અંગારા તપે છે ત્યારે તેમાં વિષ ધારણ કરનારાવાળા સર્પ તથા વીંછી ઇત્યાદિક ક્ષણમાત્ર પણ ટકી નથી પણ તેમા વિકળ થઇને મરણ પામે છે તે પ્રકારે જુલમીયાત કાળમાં વિષ ધારણ કરણ કોઇ હતું નહી. કેમકે જુલમ રૂપી ગ્રિષ્મનો તાપ બહુ તપતો હતો તેથી તેવા તાપમાં તાપ સહન કરનારા, તલવાર પકડનાર યોદ્ધાઓ પોતાના આત્માની પણ દરકાર નહિ રાખનારા, અને સત્ય વચનના ઉપર ચાલનારા શૂર મર્દ ટકી શકતા હતા.

માટે હે કવિ! આ શીતળ છાયામા નિર્ભયતા હોવાથી રાગદ્વેષરૂપી ઝેર, કુસંપ, કપટાચરણ, અને અસત્ય વિશેષ વધી જવાથી હુ અહીથી ખસતો નથી. તેટલા માટે હે કવિ! હું તને કહુ છુ કે.-

॥ छपय ॥

जब असत्य अरु कपट द्वेश, कबहू नहि टरिहैं;
जब अधर्म दुष्कर्म पाप, कभु नहि परिहरिहैं;
जब कुसंप अरु कलह रूप, अघओघ पकरिहैं;
जब गुमान अभिमान, अंश नहि रंच निकरिहैं;
तबलग प्रमान हर्षद कहैं, फिर हि ध्वजामेंरी अटल;
कभि कोटि यतन करिहैं तदपि, बेर बेर प्रगटहु प्रबल ॥ २० ॥

અર્થ—વિવેચન સાથે—હે કવિ! જ્યા સુધી, અસત્ય, કપટ, દ્વેશ, અધર્મ, દુષ્કર્મ, પાપ, કુસંપ, કલહ, ગુમાન, અભિમાન, ઇત્યાદિક પાપ સમૂહનો નાશ થયો નથી ત્યાં સુધી મારી ભય આપનારી વિજય પતાકા જ્યા ત્યા જોવામા આવશે.

પૂર્વે સત્યયુગની બલિહારી એવી હતી કે કોઇ પણ અસત્ય બોલતું નહોતું, સઘળા માણસો પોતાની પર્ણકુટીઓનાં બારણા ખુલ્લા મુકીને આમ તેમ ફરતા હતા, નગર નિવાસીજનો પોતાના દ્વાર હમેશાને માટે ખુલ્લા રાખતા હતા. ચોરી તો થતીજ નહોતી. કેમકે ચોરી કરનાર પણ સત્ય બોલે અને કહે કે મ્હે અમુક વસ્તુ લીધી છે તેથી સત્યના પ્રભાવથી તેમ થતુંજ નહોતું. સત્યની એવી સ્વચ્છ અને નિર્મળ મર્યાદા છે કે તે સત્યરૂપી મર્યાદામા કોઈ પણ રીતની અનીતિનો લેશ પણ સમાસ થતો નહોતો.

તે વખતે લખવાને સાધનરૂપ કાગળ પત્ર નહોતા. શાહુકારને ત્યા કોઈ માણસ પોતાની અનામત રકમ મુકી જતો હતો તે રકમ માત્ર જમીન ઉપર લખાતી હતી, કારણ કે ઘણો વખત વ્યતિત થવાથી સ્મરણ બાહેર જાય નહી તેથી રકમ બે ત્રણ પેઢી પછી રકમ મુકનાર પોતાની વસ્તુ જ્યારે લેવા સારૂ આવે ત્યારે તેને ખાત્રી પુર્વક મળતી હતી, તે વખતે લેણદેણની તકરારનું નિરાકરણ કરવાને ન્યાયની કોર્ટ નહોતી, તે વખતે ધાડાં કે દાકાયટી, કિવા ચોરી, કે ખૂન બાબત ગુન્હાનુ નિર્ણય કરવાને પ્રતિનિધિ નિમાયલા નહોતા, તે વખતે તો કેવળ શાન્તીની ચાદર એવી પથરાઈ રહેલી હતી કે તે ચાદર ઉપર સત્યરૂપી મુક્તાના દાણા પ્રકાશ આપી રહેલા હતા. તે વખતે માત્ર પાહાડી મુલકમા રહેનારા જંગલી માણસોના ધાડા યજ્ઞકર્મ કરનારના યજ્ઞનું ખંડન કરવા માટે તથા ગાયોને લેઈ જવા માટેજ પડતા હતા, તેથી તેમનું રક્ષણ કરવા પુરતું લશ્કર શરવીર રાજાઓ રાખતા હતા. અને તે રાજાઓ પવિત્ર હૃદયના તપસ્વિ બ્રાહ્મણોની આ-

ઞાને માથે ચઢાવતા હતા, અને તેની હરકતોને દુર કરવાને તે વખતના રાજાઓ ઘણા
હતા, આ પ્રમાણે પૂર્વે સત્ય વર્તાય રહેલો હતો, તેથી કેવળ આનંદની સરિતા વહી રહેલી

હે કવિ! હાલ અસત્ય એટલુ બધુ વધી ગયુ છે કે તેની ગણત્રી કરતા પણ પાર આવે તેમ નથી. જ્યારે અસત્યનો વિસ્તાર થયો ત્યારે તેનો બદલો વિપરીત રીતે ભોગવવાનો મળી આવ્યો. જેવી રીતે ગાડાએ જોડેલો બળદ જ્યારે લાત મારવા જાય ત્યારે પાછળથી તેને ગાડાનું પયડુ પગમા વાગે, વળી જ્યારે સીંગડુ હલાવીને મારવા જાય ત્યારે નાકમા નાખેલી નાથ તણાય અને તે સિંગડા ધુસરા સાથે અથડાય છે. અર્થાત બન્ને બાજુથી તે બળદ હરકત પામે છે તેવી રીતે હાલ અસત્યની મર્યાદામા પ્રવીણ થઇને અસત્ય માર્ગમા મગ્ન રહે છે તે ઉપર કહેલા બળદની માફક બન્ને તરફથી ઇજા પામે છે. તે એવી રીતે કે અસત્ય બોલવાના પરિણામમા આ હિંદમા કરોડો રૂપીયાનો સ્ટાપ ખરીદવો પડે છે. અને લેણદેણના નિકાલ માટે બ્રિટિશ સરકારને ન્યાયની કોર્ટ સ્થાપવી પડી છે, જેમા સ્ટાંપનો ખર્ચ જે ભોગવવો પડે તથા વકીલ ફી ભરવી પડે છે તે તમામ અસત્ય બોલનારને દંડ આપવાનો પરિણામ રૂપી એક તરફનો માર છે, અને બીજી આ જગતને પેદા કરનાર પરમેશ્વર તરફથી મળવાનો તે જુદો છે. સબબ અસત્યનો પરિણામ ઉપર કહેલા બળદની માફક ભોગવવામા આવે છે

હે કવિ! અસત્યની મર્યાદામા કપટ, ક્લેશ, અધર્મ અને દુષ્કર્માદિક પાપ કૃત્યોનો સમાસ રહેલો છે. અને તેથીજ કરીને કલહ થાય છે, કલહથી ઇર્ષાનો વધારો થાય છે, ઇર્ષાથી કુસંપ વધે છે, અને કુસંપથી અભિમાન ઇત્યાદિક ગણનો જ્યારે સમાસ થાય છે ત્યારે તેમા દ્વેષરૂપ અગ્નિ નિરંતર સળગ્યા કરે છે.

જ્યારે એમ થાય છે ત્યારે વિગ્રહ વડે કરીને મારા મારી, ચોરી, અને પરાયુ ધન છીનાવી લેવાની વૃત્તી અસત્યની મર્યાદામા થવાથી તે નહિ થવા દેવાને અને તેવા ગુન્હા અટકાવવાને પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર રાજા તમારે માટે પોલીસનુ ખર્ચ ભારે રાખે છે. એ તમામ બોજો તમે અસત્ય બોલવા ઉપરથી તમારા ઉપર પડયો છે. તોપણ અસત્ય અને અનાચાર ઘટતો નથી. ન્યાય કરનારના મગજને બીજે રસ્તે દોરાવી જવાનુ પ્રયત્ન તમે અસત્ય વક્તાઓ કરો છો, સત્ય વક્તાઓજ પ્રમાણીકપણાનુ ઉમદુ ભૂષણ પહેરે છે, અને તેઓ સર્વેને પ્રિય થઇ પડે તથાપી તેવાઓની સંખ્યા હુ બહુજ થોડી દેખુ છુ પણ હે કવિ! તુ જાણતોજ હઇશ કે આ કળિયુગમા અસત્યની મર્યાદામા કટલો બધો ફેરફાર થઇ ગયો છે! કપટ વધી પડયુ એક બીજા ઉપર નકામો દ્વેશ વધી પડયો અને અધર્મનો ફેલાવો થઇ ગયો વેદધર્મનું ઉલ્લંઘન થઇને અનેક પ્રકારના જુદા જુદા પંથ થયા, જુદા જુદા ધર્મથી જુદા જુદા ટોળા થયા, એક બ્રાહ્મણની જાતીમાં ચોરાશી જાતો થઇને તેટલા જુદા ટોળા થયા. તેજ પ્રમાણે વણિકમા બન્યા એમ થવાથી કુસંપ થયો. અને જે અધર્મ કહેવામા આવે છે, સ્નાતકી અને પવિત્ર કહેવાયલા માણસો અભક્ષાભક્ષ કરવા લાગ્યા. ઉચ્ચ વર્ગના માણસો મદ્યપીવા લાગ્યા, અને તેથી પ્રમત્ત બનીને ન કરવાનાં કામ કરવામા પગ મુકવા લાગ્યા. ઉત્તમ પ્રકારના કૃષિકારનો ધર્મ ત્યાગ કરીને પરાયો માલ લેઇ લેવાને ઇરાદાવાળા બની ગયા, તેથી ચોરીઓ વધી ગઇ, એ તમામ અધર્મ કહેવાય છે. એક પિતાના પરીવારમા ક્લેશનો સડો પેઠો, સગા ભાઇઓ પરસ્પર લઢી મરે છે, દ્રવ્ય માટે વિષ પ્રયોગથી તેનો નાશ કરે છે વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પોતાના પવિત્ર ધણીનો ત્યાગ કરીને નીચ જાતી સાથે વ્યવહાર રાખે છે એ સઘળો અધર્મ કહેવાય

કેટલાક ધર્માચાર્યો દ્રવ્ય લાલચુ થયા, વેદ શ્રુતિ ઉપર ઇતબાર રાખનાર થોડા થયા, પેટના માટે પ્રપંચનો સન્નિપાત વધ્યો, ઉચ્ચ શ્રેણીનો ત્યાગ કરીને અધોગતિમાં પ્રવેશ કરવા એ તમામ અધર્મ કહેવાય છે.

હે કવિ! આ બાબત જેટલું હુ કહું તેટલુ થોડુ છે તેથી હુ લંબાવતો નથી પણ એટલુ કહુ છું કે ઉપર કહેલી બાબત પ્રમાણે જ્યા સુધી અધર્મ રહેલો છે ત્યાં સુધી હુ વારંવાર પ્રગટ થાઉં છુ અને ત્યા ત્યા હું મારો વિજય વાવટો ફરકાવું છુ. અને તેમાં તમે હજાર પ્રકારની યુક્તિ મારો નાશ કરવાને માટે કરશો તોપણ હુ થાકીને નાસવાનો નથી.

પ્લેગનુ વચન સાભળીને કવિએ ઉત્તર આપ્યો કે હે પ્લેગ!

કવિ ઉવાચ- ॥ छप्पय ॥

होत नहि वाल्मिक, रामको कौन पिछानत;
वेद व्यास नहि होत, कौन महाभारत मानत;
अर्जुनको यश प्रखर, कृष्णकों कौन प्रमानत;
कवि पंडितकी कृति, ज्ञानि बुध नृप सब मानत;
हर्षद निदान कहुं प्लेग प्रिय, कवि तें यश फैलत प्रबल;
तव महिमा कवि लिखिहैं सरस, तेहि कारन यांसे निकल ॥ २१ ॥

અર્થ—હે પ્લેગ! તેં કહેવામા કંઇજ બાકી રાખી નથી, તારો દરેક શબ્દ નીતિનો સાભળીને મને સતોષ થાય છે, અને હુ પણ કબુલ થાઉં છું કે આધુનિક સમય તારા કહેવા પ્રમાણે દેખાય છે તથાપિ ત્હારો ત્રાસ એવો છે કે બુઢ્ઢા માણસ બેશી રહે છે અને પોતાનો એકનો એક જુવાન પુત્ર તારા સપાટાથી ચાલ્યો જાય છે. તે કેવળ દયાજનક દેખાવ જોઇને મારૂં હૃદય ખિન્ન થાય છે. તે સાથે દયા પણ આવે છે. માહાત્માઓની દ્રષ્ટિ સજ્જન અને દુર્જન ઉપર સમ રહે છે તે કોઇને પણ શત્રુમિત્ર જાણતો નથી, માટે તારે પણ દયા રાખવી ઘટે છે. માટે હું તને ટુકામા કહુ છુ કે હુ પણ એક કવિ છુ કવિનો મહિમા એવો છે કે તે જેનું નામ આ દુનિયામા અમર કરવા ધારે તેનુ નામ હમેશાને માટે કાયમ રાખી શકે છે. તેના માટે દાખલો આપુ છુ કે—

આદિ કવિ વાલ્મિક મહર્ષિ ન હોત અને તેમણે રામાયણ ન લખી હોત તો દશરથ પુત્ર શ્રી રામચદ્રજીને કોણ ઓળખત? વળી અષ્ટાદશ પુરાણ લખનારા મહા સમર્થ લેખક વેદ વ્યાસ ન હોત તો ભારતનું ચરિત્ર કોણ જાણત? તે ભારતમા મુકાયલા મુખ્ય પાંડવ પક્ષના અર્જુન ભૂપાલને અને યદુવશ તિલક શ્રી કૃષ્ણચદ્રને કોણ પિછાનત? હે પ્લેગ! તે ઉપર કહેલા વીર પુરૂષોના નામ ગ્રથ દ્વારાએ જે અમર રહ્યા છે અને તેમના નામની માળા ફેરવાય છે એટલે દરજ્જો જે ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે સમગ્ર પ્રભાવ વાલ્મિક અને વ્યાસનો છે. માટે કવિ અને પડિતની ન્યારીજ કૃતિ છે તે તેમની કૃતિને ગુણજ્ઞ રાજાઓ સારી રીતે જાણે છે. તેટલા માટે હુ તને પણ કહુ છુ કે હુ કવિ છુ અને ત્હારો મહિમા ઉત્તમ પ્રકારનો હું એવો લખીશ કે તારૂં નામ અમર રહેશે. માટે તું આ હિંદ ભૂમિની મર્યાદા છોડીને જલદીથી નીકળી જા.

કવિનુ વચન સાભળી પ્લેગે ઉત્તર આપ્યો કે હે કવિ! તું એમ કહે છે કે જેવી રીતે મહાત્મા સમદર્શી છે તેવો તું થા તારૂ કહેવું સત્ય છે પણ તે સબધી હુ કહુ છું કે.-

॥ छपय ॥

स्थल स्थल होई हि ब्रह्मज्ञानि, तपि तापसि हितकर;
स्थल स्थल होई हि कल्पवृक्ष, त्यागी जन प्रियकर;
स्थल स्थल जन आनंद रूप, निर्मल चित्त मनहर;
स्थल स्थल जीवन मुक्त विदेहिय पूर्ण मोदभर;
हर्षद नरेन्द्र नहि होत हैं नहि उपाधि जेहि स्थल अटल;
कहु सत्य वचन सुनहु सुघड, समदरशी दरसहि सकल. ॥ २२ ॥

આ સઘળા હિંદમા બધા માણસો બ્રહ્મજ્ઞાની હોત, તથા તપ કરનારા તાપસી હોઇને બીજાનુ હિત કરવાને તત્પર રહેનારા હોત, તથા ઠેર ઠેર કલ્પવૃક્ષ હોત તો પેટની ઉપાધી માટે કોઇ પણ ઉદ્યોગ કરવાની પણ જરૂર પડત નહી અને સઘળા ત્યાગવૃત્તિવાળા કદી હોત, અને તેઓ કેવળ આનંદમા પોતાનો દિવસ વ્યતિત કરે તેવા, નિર્મળ હૃદયવાળા સઘળા સત્યવક્તા હોત, અને સઘળા તત્વજ્ઞાનને જાણીને વિદેહ મુક્ત તથા જીવન મુક્ત બનેલા ઉદ્યોગ નહિ કરનારા પડી રહેનારા હોત, તો પછી તેવા આ હિંદુસ્થાનમા રાજાની શી જરૂર હતી? કેમકે તે સમયમા કોઇથી પણ અપરાધ થાય તેવો છેજ નહીં માટે હે કવિ! તેવા સમગ્ર જનોમાં સમગ્ર સમદરશી હોય તો તે યથા યોગ્ય કહેવાય છે

પણ એકાદ સમદરશી સ્વભાવનો તત્વજ્ઞાની બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તેને સેકડો દુર્જનો દુરથી પથ્થર મારીને હેરાન કરનારા જ્યારે મળે છે, ત્યારે તે બ્રહ્મનિષ્ઠ કંટાળો પામીને તે સ્થાનનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાય છે. પણ દુર્જનોની દુર્જનતા જતી નથી, હે કવિ! તું જરાક સમજ અને વિચાર કર કે વસિષ્ટ મુનિ જેવા જેમના સમર્થ આચાર્ય હતા, તે મુનિના બોધથી શ્રેષ્ટ શિક્ષણ પામેલા બ્રહ્મનિષ્ટ શ્રી રામચંદ્રજી કેવળ દયાળુ અને સમદરશી હતા. પણ સીતાજીનુ હરણ કરનાર રાવણની જ્યારે અનીતિ જોઇ ત્યારે તેમનુ એટલે રામચંદ્રજીનુ સમદરશીપણું કાયમ રહ્યું નહોતું માટે કાળ બળ અને તક ઉપર તથા જનપ્રકૃતિ ઉપર વિચાર લાવીને જેમ યથાયોગ્ય કરવુ ઘટે તેમ કરવામા આવે તો તે ઠીક કહેવાય છે તેટલા માટે તું મને શીખામણ આપે છે તે યોગ્ય નથી. તું કહે છે કે કવિના કહેવાથી પૂર્વે મહાન રાજાઓના નામ અમર રહ્યા પણ હે કવિ! તું સાંભળ—

॥ छपय ॥

तुम समान कवि पंडित के गर्दन ग्रहि पटकें;
पकरत हि ततकाल वोहि यम सदनहि छटके;
कहा गिनती कछु तोरि वकत हम सनमुख आकर;
छिनक एक भुमिदस्त करुं मम हाथ उठाकर;
यदि वृद्ध निरखि हर्षद सुनहु, छिमा करतहु प्रमान कें;
मम कार्य मध्य मत करहु धुनि गुप्त भेद कछु जानके. ॥ २३ ॥

અર્થ:—ત્હારા જેવા તથા તારા કરતા પણ ઘણા વિદ્વાન સેકડો કવિ અને પંડિતોની ગર્દન પકડીને ભૂમિતલ ઉપર દષ્ટિ કરતાની સાથે મેં પટકી નાખ્યા છે. વળી જ્યારે મેહેજ ૬

ડુ તો પકડતાની સાથે તરતજ તેઓ મરણ પામીને તેમનો જીવાત્મા યમરાજની સેવામાં જઇને હાજર થાય છે તો પછી હે કવિ! તારો શો હીસાબ છે! તું મારા આગળ શી ગણુ-ત્રી! છતા તું મારા સામો ઉભો રહીને શું બકયા કરે છે! જો હુ ધારૂ તો તને એકજ ક્ષણુમા હાથ ઉચો કરીને ભોય ભેગો કરી નાખુ તથાપિ હુ તને વૃદ્ધ અવસ્થાવાળો જોઇને ક્ષમા કરૂ. અને કહુ છુ કે મારા છુપા અને ભેદભરેલા કામની વચમાં કંઈ પણુ તારે બોલવુ નહી.

પ્લેગનાં ક્રોધયુક્ત વચન સાભળીને કવિએ નમ્રતાપૂર્વક વિનતી કરી કે મારા મહેરબાન સાહેબ! હુ જે કરૂં છુ તે યથાયોગ્ય છે. છતા આપને અયોગ્ય કમ લાગે છે તેના માટે મને કંઈ સુઝ પડતા નથી. હુતો વિદ્વાન માણુસોના ઉત્તમ વિચારને મળીને બોલુ છુ. વળિ તે સ-બધી કહ્યું છે કે—

॥ छपय ॥

क्रोध मूल अज्ञान. कथत बुध जन सुख दायक;
क्रोध करत परिताप, सत्य कहु तुम सो वायक;
नहि मम हृदय मलीन, वचन तुम सो सत्य उचरे;
नहि राग अरु द्वेश कहे कछु मुखसें निकरे;
हर्षद तुमपर इतबार किय, योग्य वचन तुमको दिये;
यादि श्रेष्ट ज्ञानि गुविवेकि तुम, क्रोध मोयपर कस किये. ॥ ७४ ॥

અર્થ:—હે પ્રિય પ્લેગ! તમે અત્યાર સુધી જે મારી સાથે વાત કરી તેમા આપનુ કૃપા ભરેલુ હૃદય વિવેક સાથે નીતિના વચન સભળાવીને શાન્તી આપે તેવું હુ દેખતો હતો. પણુ હમણા ક્ષણુમાત્રમા આપે મારા ઉપર કોપ કર્યા, અને જે વચનો મારા ઉપર આપે વાપર્યા છે તે સાંભળીને હુ ખરેખર ભય પામી ગયો છુ. પણુ ખરીરીતે જોતા આપનેજ માલુમ પડશે કે-

ક્રોધ એજ અજ્ઞાનનુ મળ છે. કારણુ કે ક્રોધથી પરિતાપનો વધારો થાય છે, તથા ક્રોધની પ્રબળ મર્યાદામા વિવેકનો નાશ થાય છે. વળિ દયા તથા ક્ષમા એક ક્ષણુમાત્ર ટકી શકે નહી. હુ જે કંઈ બોલ્યો છુ તે મારા સમજવા પ્રમાણે સાચુંજ છે મારા હૃદયમા કોઈ પણુ પ્રકારનો રાગ દ્વેશ નથી, તેથી હું યોગ્ય બોલ્યો છુ વળિ આપે મારી સાથે વાણીનો વિલાસ કીધો છે તે સાભળીને યોગ્ય નીતિનો માર્ગ આપે બતાવ્યો હતો તેવો મને અનુભવ થયો છે. સબબ આપ આ ઉપરથી જ્ઞાની અને વિવેકી જણાઓ છો તેટલા માટે મ્હે તમારા ઉપર ઇતબાર આણ્યો હતો છતાં હે પ્લેગ! તમે મારા ઉપર શા માટે ક્રોધ કર્યો!

કવિનું વચન સાંભળીને પ્લેગ ખડખડ હસવા લાગ્યો. અને કવિ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે હે કવિ! સાંભળ હું હવે છેવટ કહું છુ કે-

॥ छपय वृत ॥

सुनहु सुघर कविराज, वचन सुनि भो प्रसन्न चित;
तुझपर भयो उदार, चहतहु निश्चल तव हित;
हृदय स्वच्छ मति शुद्ध निरख कुरबान तोहिपर;
तुज समीप नहि गर्व मान कछु आन तोहिपर;

हर्षद निवास हितकर जहां कबहुन आई हु सन्यकल;
अब तारी देय तब हस्तपर चल्यो जाउं कछुं ऑर स्थल. ॥ २५ ॥

અર્થ:—હે કવિ! ત્હારા દરેક વચનો સાભળીને હુ પ્રસન્ન થયો છુ, કારણ કે હૃદયમાંથી ખરૂ રહસ્ય કઢાવ્યુ છે, કે જેમા હિંદની સમસ્ત પ્રજા સત્ય વ્રત ધારણ કરે. સમગ્ર નીતિનાં વાકયો કઢાવીને ત્હે મારૂ હૃદય સઘળાઓ જાણી શકે તેમ ત્હેં કર્યું છે તેથી મને આનદ થાય છે. તેટલા માટે હુ તારા ઉપર ઉદાર વૃત્તિવાળો થયો છુ અને એટલા માટે હુ ત્હારૂ હિત ચાહું છુ (એવુ હિત ચાહુ છુ કે તુ પ્લેગની વ્યાધીમા કદી પણ નહિ સપડાય) વળિ બોલવા ઉપરથી તુ સ્વચ્છ હૃદયવાળો તથા શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો જણાય છે ને જોઇને હું તારા ઉપર કુરબાન થાઉ છુ. અને તેટલા માટે હુ તારા પ્રત્યે ગર્વ નહિ રાખતા કહુ છુ કે "**हर्षद निवास हितकर जहां**" જ્યા હર્ષદ (આનદ આપનાર) અને હિતકર (પરાયાનું ભલુ કરવાને માટે પોતાનુ તનમન અર્પણ કરનાર) નો નિવાસ છે ત્યાં હુ નહિ આવું તેના માટે હું તારો હાથ પકડીને તાળી (વચન) આપુ છુ. અને હવે મારે કામ છે માટે ચાલ્યો જાઉ છું.

---

gets back. In fact the author, Adolph Just, has built a little Garden of Eden s own amid the beautiful Hartz Mountains of Germany, where he restores umanity to a pristine purity and vigor "Return to Nature" shows exactly ie does it It's a record of actual experience—thousands of cases—pains and id fears and worries like your own all vanishing forever before the crystal at of Truth.

When you've really entered into the spirit of this book, you seem to yourself as if standing on a high moutain-peak, with the sun always shining, the birds always singing, the winds always freshening, and new worlds beckoning you to conquest Below you project here and there the hummocks of Water-Cure, Massage, Physical Culture, Osteopathy, Vegetarianism, New Thought, Hypnotic Suggestion, Occultism—and countless other tenets more or less tenable But you've passed them all, on the way up And YOU are supreme—you and Nature and God Instinct has led you to trust your Divine Self till you reached your own acme of attainment You first met Instinct on the road "Return to Nature" Because Instinct travels nowhere else

This isn't practical enough—you demand facts And we are glad you do Naturopathy appeals to thinkers not to fanciful folk content to subsist on dreams.

The book is full of facts—facts based on right theory and evolved through right practice It tells you definitely, exactly, minutely the following vital things—among many more —

How to cure Colds, Coughs, Sprains and Minor Accidents, how to heal most Chronic Diseases, particularly those of the Blood, Nerves, Lungs, Brain, Stomach, Liver, Kidneys and Intestines, how to apply different Naturopathic Methods safely to all cases, how to use Earth, Water, Air, Light and Sun for the recovery and preservation of Health, how to dress for Comfort, Economy and Grace, how to choose, prepare and eat the most palatable, cheap and nutritious Foods, how to avoid mistake of leading Dietetic Schools, how to raise Nuts, Fruits and Vegetables easily and successfully, how to build and live in Air-Cottages, how to reduce Household Expenses fully one half, how to facilitate Housework and promote Home-making, how to Bear, Rear and Educate Perfect Children, how to understand, exalt and use the Sex Powers, how to regard Popular Athletic Sport, how to reconcile Nature and Religion, how to interpret the Physical on a Spiritual Plane, how to enhance Soul-life by Bodily Means, how to unfold the Inner Forces of Man, how to Remain Sane—and approach symmetry.

This glimpse is most inadequate—the book contains more than 300 pages And every page is packed with meaning. But perhaps you'll get some conception of its tremendous scope.